ALGORITMIK BOSHQARUV SHAROITIDA INSON TAFAKKURI VA IJTIMOIY XULQ-ATVORNING O‘ZGARISH MEXANIZMLARI.

The Oxus universiteti,

Huquq va davlat boshqaruvi fakulteti,

Davlat va jamiyat boshqaruvi

604-guruh talabalari

Saidbekova Xushnoza Dilmurodovna

Meliboyeva Odinabonu Nozimjonovna

Annotatsiya. Ushbu tezisda raqamli platformalarning tavsiya algoritmlari, foydalanuvchi e’tiborini jalb etishga yo‘naltirilgan interfeyslar va ijtimoiy tarmoqlardagi takroriy rag‘batlantirish mexanizmlari inson xulq-atvori hamda jamoatchilik fikri shakllanishiga qanday ta’sir ko‘rsatishi tahlil qilinadi. “Raqamli gipnoz” tushunchasi tibbiy tashxis emas, balki foydalanuvchining raqamli kontentga ortiqcha berilib ketishini ifodalovchi shartli metafora sifatida qo‘llanadi. Ishda dopaminning mukofotni kutish va o‘rganish jarayonlaridagi roli, cheksiz lenta va avtomatik ijro kabi dizayn yechimlari, shaxsiylashtirilgan axborot oqimining ijtimoiy qarorlarga ehtimoliy ta’siri ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, raqamli muhitning ta’lim va axborotga kirish imkoniyatlarini kengaytiruvchi ijobiy tomonlari ham e’tiborga olinadi. Nazariy manbalar tahlili asosida raqamli savodxonlik, algoritmik shaffoflik, shaxsiy vaqtni boshqarish va jamoatchilik nazoratini kuchaytirishga doir takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: raqamli gipnoz, tavsiya algoritmlari, dopamin, e’tibor iqtisodiyoti, raqamli savodxonlik, axborot muhiti, jamiyat boshqaruvi, algoritmik shaffoflik.

Kirish. Raqamli texnologiyalar kundalik turmushning ajralmas qismiga aylangan bir davrda insonning axborotni tanlashi, unga munosabat bildirishi va qaror qabul qilishi tobora ko‘proq onlayn muhit bilan bog‘lanmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar bilim olish, muloqot qilish va ijtimoiy tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlash uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Biroq ayni platformalar foydalanuvchi e’tiborini imkon qadar uzoq saqlab turishga intiladigan iqtisodiy model asosida ham faoliyat yuritadi. Shu sababli raqamli muhitning shaxsiy xulq-atvor va jamoat boshqaruviga ta’sirini faqat texnologik qulaylik bilan izohlash yetarli emas. “Raqamli gipnoz” atamasi ilmiy adabiyotda qat’iy belgilangan neyropsixologik holat nomi sifatida qabul qilinmagan. Ushbu ishda u kontentni uzluksiz ko‘rish, vaqt nazoratining susayishi va tavsiya tizimlari shakllantirgan axborot oqimiga odatlanish kabi holatlarni obrazli ifodalash uchun ishlatiladi. Bu farqlash muhim: texnologiyadan faol foydalanishning o‘zi kasallik yoki qaramlikni anglatmaydi. Muammoni baholashda foydalanishning davomiyligidan tashqari uning o‘qish, mehnat, uyqu va ijtimoiy munosabatlarga real ta’siri ham hisobga olinishi kerak.

Tadqiqotning maqsadi raqamli platformalardagi e’tiborni jalb etish usullarini psixologik va ijtimoiy boshqaruv nuqtayi nazaridan izohlash, ehtimoliy xatarlarni aniqlash hamda foydalanuvchi manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan amaliy yondashuvlarni taklif etishdan iborat. Ishda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, tushunchalarni qiyoslash va tizimli umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tezis yangi tajriba natijalarini taqdim etmaydi; undagi xulosalar mavjud tadqiqotlarning ehtiyotkor talqiniga asoslanadi.

Asosiy qism. E’tibor iqtisodiyoti va platformalar dizayni. Raqamli platformalar faoliyatini tushunishda “e’tibor iqtisodiyoti” tushunchasi muhim o‘rin tutadi. Insonning vaqti va diqqati cheklangan resurs bo‘lgani sababli turli xizmatlar aynan shu resurs uchun raqobatlashadi. H. Simon axborotning ko‘payishi e’tibor tanqisligini yuzaga keltirishini qayd etgan [1]. Bugungi platformalarda bu holat bildirishnomalar, cheksiz aylantiriladigan lenta, avtomatik video ijrosi va shaxsiylashtirilgan tavsiyalar orqali yaqqol namoyon bo‘ladi. Mazkur vositalarning barchasi zararli degan xulosa to‘g‘ri emas: ular kerakli ma’lumotni tez topishga ham xizmat qiladi. Biroq foydalanuvchi qachon to‘xtashini ongli belgilamasa, dastlab qisqa muddatga rejalashtirilgan foydalanish cho‘zilib ketishi mumkin.

Tavsiya algoritmi foydalanuvchining avvalgi tanlovlari, ko‘rish davomiyligi, bosishlari va boshqa signallar asosida keyingi kontentni saralaydi. Shaxsiylashtirish qulaylikni oshiradi, lekin foydalanuvchi ko‘rgan axborot manzarasini toraytirishi ehtimoli ham mavjud. Bunda algoritmning o‘zi inson ongini to‘liq “boshqaradi”, deyish ilmiy jihatdan asossiz bo‘ladi. Uning ta’siri shaxsning oldingi qarashlari, media savodxonligi, ijtimoiy muhiti va platformadagi tanlov imkoniyatlariga qarab o‘zgaradi. Shunday ekan, muammo algoritm mavjudligida emas, balki uning qanday maqsadga moslashtirilgani va foydalanuvchi ustidan nazorat darajasidadir.

Mukofotni kutish mexanizmi va dopamin. Ommabop izohlarda dopamin ko‘pincha faqat “rohatlanish gormoni” deb ataladi. Aslida u miya faoliyatidagi neyromediator bo‘lib, mukofotni kutish, motivatsiya va tajribadan o‘rganish jarayonlarida muhim rol o‘ynaydi. W. Schultz va hammualliflar dopamin neyronlarining kutilgan hamda haqiqiy mukofot o‘rtasidagi farqqa sezgirligini ko‘rsatgan [2]. Bu ilmiy xulosa har bir videoni tomosha qilish albatta biologik qaramlik tug‘diradi, degani emas. Ammo navbatdagi xabar yoki videoning qanchalik qiziqarli bo‘lishi oldindan

noma’lumligi kontentni yana tekshirish istagini kuchaytirishi mumkin. B. F. Skinner xulq-atvorning mustahkamlanishiga oid nazariy yondashuvlarni tizimlashtirgan [3]. O‘zgaruvchan rag‘batlantirish haqidagi g‘oyalar raqamli interfeyslarni tahlil qilishda foydali analogiya bo‘la oladi. Shu bilan birga, laboratoriya sharoitidagi hayvonlar tajribasini ijtimoiy tarmoq foydalanuvchisining murakkab xulqiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tenglashtirish noto‘g‘ri. Insonda ongli maqsad, ijtimoiy mas’uliyat va o‘zini nazorat qilish kabi qo‘shimcha omillar mavjud. Shu bois “algoritmlar miyani majburan boshqaradi” kabi qat’iy ifodalar o‘rniga “ayrim dizayn mexanizmlari takroriy foydalanishni rag‘batlantirishi mumkin” degan ilmiy ehtiyotkor yondashuv ma’qul. Diqqat va bilish jarayonlari. Tez-tez almashinadigan xabarlar va bir vaqtning o‘zida bir necha axborot kanalidan foydalanish murakkab vazifaga diqqatni jamlashni qiyinlashtirishi mumkin. E. Ophir, C. Nass va A. Wagner media vositalaridan ko‘p foydalanish bilan ayrim kognitiv nazorat ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rgangan [4]. Biroq bunday tadqiqotlardan barcha insonlarning diqqat muddati “8 soniyaga tushib ketgan” degan umumiy xulosani chiqarib bo‘lmaydi. Diqqat davomiyligi vazifa mazmuni, yosh, qiziqish, sharoit va individual xususiyatlarga qarab farqlanadi. Amaliy nuqtayi nazardan muhim masala ekranga sarflangan vaqtning o‘zi emas, balki bu vaqt qanday tashkil etilganidir. Masalan, onlayn ma’ruza tinglash, elektron kutubxonadan foydalanish va maqsadsiz video ko‘rish bir xil kognitiv faoliyat emas. Ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalar bilim olish imkoniyatini kengaytirishi mumkin; shu bilan birga, doimiy bildirishnomalar o‘qishdagi uzluksizlikni buzadi. Shuning uchun muammoni texnologiyani rad etish orqali emas, maqsadli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish orqali hal etish zarur.

Algoritmlar va jamoatchilik fikri. Jamiyat boshqaruvida axborotning qaysi qismi ko‘proq ko‘rinishi muhim siyosiy-ijtimoiy ahamiyatga ega. Platforma algoritmlari muayyan mavzularning ommalashuvi, bahslarning yo‘nalishi va

foydalanuvchilarning bir-biri bilan muloqot qilishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. E. Pariser “filtr pufagi” tushunchasi orqali shaxsiylashtirilgan axborot muhitida muqobil qarashlarga duch kelish imkoniyati cheklanishi xavfiga e’tibor qaratgan [5]. Bu xavf barcha platformalarda bir xil kuch bilan yuz beradi, deb bo‘lmaydi, biroq axborot xilma-xilligi demokratik muhokama va asosli qarorlar uchun zarur omildir.

Algoritmik saralash davlat boshqaruvi uchun ham yangi savollar tug‘diradi. Fuqaro ijtimoiy muammo haqida xabarni qayerdan oladi? Nima sababdan ayrim xabarlar boshqalardan ko‘proq tarqaladi? Platforma xato yoki zararli kontentni qanday cheklaydi? Bunday savollarga javob izlashda davlat, texnologik kompaniyalar, fuqarolik jamiyati va mustaqil tadqiqotchilar o‘rtasidagi muloqot muhimdir. Faqat qat’iy taqiq yoki cheksiz erkinlikning o‘zi yetarli yechim emas. Shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, so‘z erkinligini saqlash va axborot xavfsizligini ta’minlash o‘rtasida muvozanat talab etiladi.

Shoshilinch tarqaladigan xabarlar hissiy reaksiyani kuchaytirishi, murakkab muammolarni esa sodda qarama-qarshilik sifatida ko‘rsatishi mumkin. Biroq ijtimoiy tarmoqlar jamoatchilik nazorati, xayriya tashabbuslari va ochiq muloqot uchun ham xizmat qiladi. Shuning uchun raqamli boshqaruvning maqsadi foydalanuvchini axborotdan ajratish emas, balki mustaqil tanlash imkoniyatini kuchaytirish bo‘lishi kerak. C. Sunstein guruh ichida o‘xshash qarashlarning takrorlanishi va jamoaviy muhokama sifatiga doir muammolarni tahlil qilgan [6]. Ushbu yondashuv axborot makonida turli fikrlar uchun ochiq sharoit yaratish zarurligini eslatadi. Raqamli farovonlik va shaxsiy mas’uliyat. Shaxsiy darajada eng sodda choralar — bildirishnomalarni saralash, ilovalardan foydalanish vaqtini kuzatish, uyqudan oldin ekran bilan ishlashni kamaytirish va o‘qish vaqtida chalg‘ituvchi dasturlarni yopishdir. C. Newport raqamli minimalizm

yondashuvida texnologiyani insonning ongli maqsadlariga bo‘ysundirishni taklif qiladi [7]. Bu usul barcha uchun yagona qoida emas, lekin foydalanuvchiga o‘z odatlarini baholash imkonini beradi. “Raqamli detoks” atamasi ham mutlaq taqiq emas, balki qisqa muddatli tanaffus va foydalanish tartibini qayta ko‘rib chiqish ma’nosida qo‘llanganda foydaliroqdir.

Ta’lim muassasalari yoshlar bilan ishlashda faqat ekran vaqtini cheklashga tayanmasligi kerak. Axborot manbasini tekshirish, reklama va tavsiya kontentini farqlash, manipulyativ sarlavhalarni aniqlash, ma’lumotlar maxfiyligi va onlayn muloqot madaniyati bo‘yicha mashg‘ulotlar tashkil etilishi maqsadga muvofiq. UNESCOning media va axborot savodxonligiga oid o‘quv dasturi bu borada muhim metodik asos bo‘lib xizmat qiladi [8]. Ayniqsa, davlat va jamiyat boshqaruvi yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun algoritmik saralashning jamoatchilik fikri va boshqaruv qarorlariga ta’sirini tushunish kasbiy kompetensiyaning bir qismidir. Davlat boshqaruvi uchun takliflar. Birinchidan, raqamli savodxonlik dasturlariga tavsiya algoritmlarining ishlash mantig‘i va shaxsiy ma’lumotlar bilan bog‘liq xavflar haqida sodda tushuntirishlar kiritilishi lozim. Ikkinchidan, platformalar foydalanuvchiga tavsiya lentasini boshqarish, keraksiz bildirishnomalarni o‘chirish va ko‘rilayotgan kontent sababini bilish imkonini aniq ko‘rsatishi maqsadga muvofiq. Uchinchidan, ta’lim muassasalarida raqamli farovonlik bo‘yicha amaliy seminarlar o‘tkazish va natijalarni anonim so‘rovlar asosida baholash mumkin. To‘rtinchidan, davlat idoralari jamoatchilikka muhim axborotni yetkazishda bitta platformaga qaram bo‘lib qolmasdan, rasmiy saytlar, ochiq ma’lumotlar va boshqa kanallardan ham foydalanishi kerak.

Mazkur takliflarning samaradorligini baholash uchun faqat “ekran vaqti kamaydi” degan ko‘rsatkich yetarli emas. Foydalanuvchining o‘zini nazorat qilish darajasi, axborot manbalarini tekshirish odati, o‘quv faoliyatiga ajratilgan uzluksiz vaqt va turli qarashlar bilan tanishish imkoniyati ham

hisobga olinishi zarur. Bunday mezonlar raqamli texnologiyalarni inson manfaatlariga moslashtirishga yordam beradi. Shu tariqa davlat boshqaruvida ham texnologik innovatsiya bilan fuqarolarning axborot huquqlari bir-birini to‘ldiruvchi vazifa sifatida qaraladi.

Xulosa. Raqamli platformalar inson e’tibori va axborot tanloviga sezilarli ta’sir ko‘rsatadigan muhitni shakllantirmoqda. Tavsiya algoritmlari, cheksiz lenta va takroriy rag‘batlantirish elementlari ayrim foydalanuvchilarda maqsadsiz foydalanish vaqtini uzaytirishi mumkin. Biroq bu jarayonni “miya to‘liq boshqarib qo‘yildi” yoki “barcha insonlarning diqqati bir xil darajada pasaydi” degan soddalashtirilgan hukmlar bilan tushuntirish ilmiy asosga ega emas. Ta’sir shaxsiy odatlar, ta’lim, ijtimoiy sharoit va platforma dizayniga bog‘liq.

Jamiyat boshqaruvi nuqtayi nazaridan eng muhim vazifa — axborot muhitining shaffofligini oshirish, turli fikrlar bilan tanishish imkoniyatini saqlash va fuqarolarning ongli qaror qabul qilish salohiyatini mustahkamlashdir. Shaxsiy vaqtni boshqarish, media savodxonlik, algoritmik shaffoflik va davlat hamda jamoatchilik hamkorligi birgalikda qo‘llangandagina barqaror natija beradi. Demak, raqamli texnologiyalarni cheklash emas, ulardan mas’uliyatli foydalanish madaniyatini rivojlantirish ustuvor yo‘nalish bo‘lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Simon H. A. Designing Organizations for an Information-Rich World // Computers, Communications, and the Public Interest. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1971.

2. Schultz W., Dayan P., Montague P. R. A Neural Substrate of Prediction and Reward // Science. 1997. Vol. 275, No. 5306. P. 1593–1599. DOI: 10.1126/science.275.5306.1593.

3. Skinner B. F. Science and Human Behavior. New York: Macmillan, 1953.

4. Ophir E., Nass C., Wagner A. D. Cognitive Control in Media Multitaskers // Proceedings of the National Academy of Sciences. 2009. Vol. 106, No. 37. P. 15583–15587. DOI: 10.1073/pnas.0903620106.

5. Pariser E. The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You. New York: Penguin Press, 2011.

6. Sunstein C. R. #Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media. Princeton: Princeton University Press, 2017.

7. Newport C. Digital Minimalism: Choosing a Focused Life in a Noisy World. New York: Portfolio, 2019.

8. UNESCO. Media and Information Literate Citizens: Think Critically, Click Wisely! Paris: UNESCO, 2021.